

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(2)/2023, 30-40

УДК: 82/821(316.3.4)

DOI: [10.52754/16948874_2023_2\(2\)_4](https://doi.org/10.52754/16948874_2023_2(2)_4)

**ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА СӨӨК КОЮУГА
БАЙЛАНЫШКАН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

ОТРАЖЕНИЕ ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНЫХ ОБРЯДОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ТОЛОГОНА КАСЫМБЕКОВА

REFLECTION OF FUNERAL RITES IN THE WORKS OF TOLOGON KASYMBEKOV

Бердалиева Нурсулуу

Бердалиева Нурсулуу

Berdaliev Nursuluu

студент, Ош мамлекеттик университети
студент, Ошский государственный университет
Student, Osh State University
altynbekovnanur@gmail.com

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети
к.и.н., доцент, Ошский государственный университет
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University
suzak65@mail.ru

ТӨЛӨГӨН КАСЫМБЕКОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА СӨӨК КОЮУГА БАЙЛАНЫШКАН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАРДЫН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Аннотация

Бул макалада Т.Касымбековдун чыгармаларында сөөк коюуга байланыштуу ырым-жырымдардын чагылдырылышы каралды. Элдин өткөн турмушун сүрөттөгөндө сөзсүз архаикалык сөздөр, диалектизмдер колдонулат. Чыгармада кыргыз эли колдонгон макал-лакап, көөнө сөз, фразеологизмдер өтө көп кездешет. Дал ушундай локалдык өзгөчөлүктөр, диалектизмдер жазуучулар тарабынан кеңири пайдаланса адабий тил да байып, бир элдин маданиятындагы өзгөчөлүктөр жекеликтен жалпылыкка айланат. Жазуучу Т.Касымбеков чыгармаларында мындай ыкманы кеңири пайдаланат. Бир гана архаизм же диалектизм сөздөрдү эле колдонбостон кыргыз элинин каада-салттарынын өзгөчөлүктөрүн чыгармаларында пайдаланган. Ушул маселелерди изилдөө максатында жазуучу Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романындагы кыргыз элинин руханий маданиятына байланышкан мисалдарды, анын ичинен сөөк коюуга тиешелүү көрүнүштөрдү белгилеп көрсөттүк.

Ачкыч сөздөр: тарыхый роман, Т. Касымбековдун чыгармачылыгы, диалектизмдер, адабияттагы тарыхый фон, сөөк коюу салты.

ОТРАЖЕНИЕ ПОХОРОННО-ПОМИНАЛЬНЫХ ОБРЯДОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТОЛОГОНА КАСЫМБЕКОВА

REFLECTION OF FUNERAL RITES IN THE WORKS OF TOLOGON KASYMBEKOV

Аннотация

В данной статье анализируются те выразительные средства, т.е. пословицы и поговорки, фразеологизмы и другие лексические средства, – которые складываются в языковой образ похоронной обрядности в произведениях Т. Касымбекова. Приведенные нами примеры являются свидетельством проявления особой тщательности писателя по отношению к богатству кыргызского языка. Они не только позволяют избежать повторов в речи повествователя, но и порой придать ей локальную особенность, а также раскрывает произведения с другого ракурса. Используя богатство и выразительность кыргызского языка, умело дифференцируя их речь и насыщая ее диалектизмами и народными изречениями, писателю удалось показать на страницах своих произведений локальные особенности юга Кыргызстана и достичь той достоверности и убедительности, к которым в своем творчестве стремились большинство писателей.

Abstract

This article examines the linguistic devices such as proverbs, sayings, and phraseological units used by T. Kasymbekov to depict funeral rituals in his works. The examples provided demonstrate the author's meticulous attention to the linguistic nuances of the Kyrgyz language. These devices not only serve to diversify the narrator's discourse and add local flavor, but also offer a fresh perspective on the works. By skillfully employing the richness and expressiveness of the Kyrgyz language, incorporating dialects and folk sayings, the author effectively portrays the unique characteristics of southern Kyrgyzstan in his works, achieving a level of authenticity and persuasiveness sought after by many writers.

Ключевые слова: исторический роман, творчество Т.Касымбекова, диалектизмы, исторический фон в литературе, погребальная обрядность.

Keywords: historical novel, T. Kasymbekov, dialectisms, historical background in literature, funeral rituals.

Киришүү

Кыргыз тилинин көп белгисиз сөз байлыктарына кунт коюп аларды иликтеп, аны электен элеп, өз чыгармаларында кеңири пайдаланган жазуучулардын бири катары Төлөгөн Касымбековду айтууга болот. Тилдеги өзгөчөлүктөр, говорлор, диалекттердин мүмкүнчүлүгүн пайдаланып кыргыз адабиятында классикалык чыгармаларды жаратуу менен жазуучу өзүнүн кайталангыс стилин таба алды. Дүйнөдөгү элдеринин адабий чыгармаларын алып караганда да, ар бир элдин адабий тилинин негизги ресурстарынын бири – тилдин жергиликтүү өзгөчөлүктөрү экендиги көптөгөн изилдөөлөрдөн белгилүү. Кеп ошол жергиликтүү тилдик өзгөчөлүктөр менен тил казынасын кантип, кандай ыкма менен, канчалык деңгээлде, даражада жана өлчөмдө колдонуу зарылдыгын, аны колдонуунун шарттарын иликтөө актуалдуу маселе.

Көркөм адабият, андагы чыгармалар тилсиз жашай албайт. Адабият дайыма тил жагынан баюунун, ар түргө кубулуу процессинде болуп, стиль жагынан дифференциациялана берет. Ал эми бул процесс тилдин диалектилик байлыгын пайдалануу аркылуу гана жүрөт.

Диалектилик сөздөрдү бузулган, жат нерсе катары баалоо жарабайт. Диалектилик сөздөрдүн ар биринин баасы бар, өз алдынча тилде номинативдик да, коммуникативдик да милдет аткара алат. Алардын тамыры элдин тилинен өнүп чыгып, бутактары, жалбырактары адабий тилдин өзөгү менен чамалашып, тамырлашып кетет. Ушунун баарын жазуучу Т.Касымбеков “Сынган кылычта” чыгармасында чеберчилик менен пайдалана алган. Т. Касымбековдун чыгармачылыгын ар тараптан изилдөө иштери жакшы эле колго алынып, жазуучунун бейнесине арналган илимий макала, диссертациялар жазылып келе жатат (Задабаева, 2007; Динчер, 2010; Кошматова, 2011; Колбаева, 2021; Абдумухамед кызы, 2023; Раимбердиева жана Маматова, 2021).

Материалдар

Т.Касымбеков өзүнүн чыгармаларында *“кашкар чапан, чалбар, атпай, теңшерик, табат, мейирлеи, базыра, кайрымжы, шарпа, жортмоло, чым көк, кемзол, пир, агушак, ноода, кабарчыкта, маале, логло, айыңчы, канавайран, чалкеш, мукумдаш, зарде, шаатыт* (тыт дарагынын бир түрү), *тен, ариет”* сыяктуу сөздөрдү колдонбой, же аларды адабий кыргыз тилиндеги сөздөрдү колдонуп жазса чыгармаларынын “майы чыкпай”, Касымбеков – Касымбеков болбой калмак. Автор чыгармаларында сүрөттөгөн окуяларды өзү жанында аралашып жүргөндөй, ошо жердеги тилдин байлыктары менен сүрөттөп бергенде гана чыгарма окурмандардын жүрөгүнөн орун таба алат. Анын сыңарындай адабияттын ушундай мыйзамын Т. Касымбеков да “Сынган кылыч” чыгармасында дурус сезгендиги романдын сөздөрүнөн көрүнүп турат.

Романда өзгөчө “лексикалык диалектизм” деп аталган сөздөрдүн тобу кеңири пайдаланылган. Алар төмөнкүлөр: дарамат (киреше, өнүм, түшүм), жамагат (коомчулук), бирдекиде (кайсы бир учурда), ашына (коңшу, тааныш), кулунчак (өзөк, сөңгөк), байым (санаа), сүтак (канаттуунун аты), челек (чака), набыт (күм-жам), дудала (бук), орточо (эки ортого элчилик кылган киши), атабачы (хандын колуна суу куюп кызмат кылган адам), чак (көңүл эргүү), датка (бир суу элди башкарган адамга берилүүчү административдик титул), апта (жума), асел (бал), алака (мамиле), бапалуу (омоктуу), багалаң (жетилген күрпөң), дарче

(кичине терезе же капкактуу кичине эшикче), тастыкта (күбөлөндүр), **алем** (ич тызылдоо, кызгануу), **адалати** (эң жок дегенде), **авазкөй** (тамашачыл, ышкыбооз), аста-секин (акырын), атарап (чөлкөм), астайдил (чын берилип), алпи (көрк, өң, түс, кебете), маслахат (кеңеш) ж.б. Мындай сөздөр чыгармада мол пайдаланылып, ар бири кыштай кынаптап тизилген. Төлөгөн Касымбеков чыгармаларында жергиликтүү маданияттын өзгөчөлүктөрүн да кеңири пайдаланган. Биз макалабызда Т. Касымбековдун чыгармаларында сөөк коюуга байланышкан мотивдерди талдап көрсөтүүгө аракет кылдык.

Анализ

Өмүр менен өлүмдүн жанаша жүрүшү табияттын айныгыс мыйзамы экендиги талашсыз. Өзүнүн көп кылымдык тарыхында кыргыздар нечендеген оор күндөрдү, кандуу согуштарды, ачарчылык-жугту башынан кечирген. Оош-кыйыштуу күндөрдө ар бир адам өмүрдүн морттугун, өлүмдүн ак экендигин моюнга алган. Мындан улам кыргыздардын жашоого, өлүмгө карата өзүнчө көз карашы иштелип чыккан. Элдик түшүнүк Бекназар баатырдын кеби менен төмөнкүчө баяндалат: *“- Темирден айрылдык. Бир күнү баарыбыз ошобуз. Бирибиз аттан, бирибиз таштан, бирибиз октон учуп, бир күнү баарыбыз жазмышыбызды көрөбүз. Дүйнөгө устун болгон ким? Кол жеткис бийик дарак да бир күнү куурап жыгылат, олоп учкан ак канат куш да бир күнү топ деп жерге түшүп калат. Тагдырдын жазмышы ушу экен го... - деди Бекназар, баары жер тиктеп аза кылып муңайып отурган элге томсоруп тиктеп”* (Касымбеков, 1990, б. 202).

Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында өлүктү көмүүнүн түрдүү баскычтарын башынан кечиргенин колдо болгон фольклордук, тарыхый жана этнографиялык маалыматтар маалымдап турушат. Кыргыз эпосторунун ичинен байыркы ишенимдердин калдыгы көп сакталып калган “Манас” эпосунда өлүктү көмүү салтына арбын көңүл бурулат. Айрыкча “Көкөтөйдүн ашы” эпизодундагы сөөгүн этинен ажыратып көмүү жөнүндөгү Көкөтөйдүн керээзи кызыгууну туудурат. Анда Көкөтөй өлгөндө аны:

“Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп.
Чарайнага чаптатып,
Шайингиге каптатып” деген саптарда байкалат (Манас, 1980, б. 11).

Бул өлүктү көмүүнүн эң байыркы жолу болгон. Мындан байыркы бабаларыбыздын адамдын этине эмес, сөөгүнө көп маани бергендигин байкоого болот. Кыргыз эли көчмөн калк болгон менен маркумдарды көрүнгөн жерге (өлгөн жерине) кое берген эмес, аларды көмүү үчүн уруулардын өз мүрзөлөрү болгон. Бирок, турмуштагы ар кандай кырдаалдарда, алсак, жортуулдап же жайлоолоп көчүп-конуп жүргөндө өлгөн адамдын эти көпкө алып жүрүүгө жарабасын билип, сөөктүн өзүн гана көргө коюуга өткөн болсо керек. Кээде кандайдыр бир себептерден улам дүйнөдөн кайткан адамдын денесин издеп, аны кеч тапкан кезде сөөктөрдүн гана калгандыгы сөөктүн түбөлүктүү, эттин убактылуу экендиги жөнүндөгү ойго түртүшү мүмкүн. Эттеги ар кандай жарааттар негизинен тез эле айыгып, ал эми сөөктөгү жаракаттын айыгышы узакка созулары, анын залакасы кээде өлгүчө сакталышы да сөөктүн ролунун жогору экендигин көрсөтүүсү ыктымал. Кыскасы, жогоруда айтылгандар сыяктуу себептерден улам кыргыздар сөөктү гана коюуга өткөн деп болжолдосо болот. Өлгөндүн этин

сөөгүнөн ажыратып көмүү жалгыз гана байыркы кыргыздарга эмес, Борбордук Азиянын бир топ элдерине таандык экени белгилүү. Бул салттын калдыктары азыр биздин лексикабызда сакталып калган. Кыргыздар “өлүк чыгаруу”, “өлүк коюу” деп айтпастан, “сөөк чыгаруу”, “сөөк коюу” деп айтышат. Эчак өлгөн адам жөнүндө “сөөгү сөпөт болгон” деп айтылат. Эски жоосун “сөөк өчтү душманым” дейт. “Сөөк” деген сөз өлгөн адамга гана эмес, тирүүлөргө карай да айтылат. Келин алганда “сөөк алдым” деп, ден соолугу жакшы адамды “сөөгү таза” деп да айта берет. Эски кудалардын кайрадан жаңылап кудалашуусун “сөөк жаңыртуу” деп атайт. “Дос айрылат, сөөк кайрылат” деген макал да бар. Илгери балдарын молдого окууга бергенде “Сөөгү меники, эти сеники” деп беришчү экен. Мына ушулардын өзү эле кыргыздардын түшүнүгүндөгү сөөктүн орду канчалык экендигин көрсөтүп турат.

Мындан улам сөөк коюлчу жайга - мүрзөгө карата да өзгөчө мамилелер иштелип чыккан. Көчмөндөр өз бейиттерин ыйык сактап, душмандарынан жашырып, коргошкон. Мүрзөнү бузуп, сөөктү коюлган жайынан козгоо өтө чоң кордук болгон. Сөөгүнүн кордук көрүшүнөн бабабыз Манас да чочулайт. Өлүм алдында жатып, Каныкей менен коштошкондо:

“Өлүктөн өчүн алчуудай
Көрүмдү ачып албасын,
Жол үстүнө сүйрөтүп,
Даңгыттарга жарбасын,
Бул жагына сак болгун!
Долум, кетмендеп көрүм ое көр,
Бир адамга билгизбей,
Кеңеш салып Бакайга,
Билинбес жерге кое көр!”, – деп эскертет (Манас, 1986, б. 270).

Ошондуктан Каныкей Эчкиликтин Каразоосунда ар кандай амал менен Манаска жай даярдатып, анын сөөгүн “бир адамга билгизбей, жаңгыз жанга туйгузбай” коёт. Кайтып келгенден кийин, Бакайдын акылы менен теректен Манаска окшотуп тулку жасап, аны табытка салып туруп, элдин көзүнчө көмүшөт. Ошентип, Манастын кайда көмүлгөнү элге белгисиз бойдон калат. Сөөк коюлган жайды жашыруун сактоо, биринчиден, сөөктү кордотпоо үчүн жасалганын жогоруда айтсак, экинчиден, өлгөн кишинин кары жилигин мүрзөсүнүн үстүнө тикесинен сайып койсо анын тукуму майдаланып, баш көтөргөн адам чыкпай калат деген ишенимден улам болушу да мүмкүн. Башкача айтканда, маркумдун урпактарынын келечек тагдыры жөнүндө кам көрүүсү менен байланыштырсак болот. Мындан улам азырга чейин жашап келе жаткан мүрзөнүн кайда экенин кол менен көрсөтпөөчү ырым пайда болуп, эгер кокустан унутуп көрсөтүп алса, анда сөөмөйүнүн учун тиштеп жана таманы менен тебелеп «жазалайт». Бул ырымдын маркумдун сөөгү кайда коюлганын көрсөтүүгө тыюу салган мезгилдерден калгандыгына шек жок (Мурзакметов, 2014, б. 109).

Дегеле өлүмдү, аза күтүүнү элестеткен ар кандай кыймыл-аракет, ишаратка тыюу салынган. Алсак, жаш бала таяк таянбайт, себеби ата-энеси өлгөндөр таякка сүйөнүп өкүрүшкөн. Жер таянып отурбайт, антип таянары жок жетимдер гана отурат дейт. Жакын адамыңдан ажырап каласың деп балага бөйрөгүн таянтпайт. Өлгөн адамга аялдар бөйрөгүн таянып алып кошок кошушкан. Бала жаагын таянбайт, бул да санаа тартуунун, аза күтүүнүн белгиси катары каралат. Үшкүрбөйт, үшкүргөн баланы “көйнөгүндү уй жегир” деп тилдейт. Таңдайын такылдатса да урушуп, тыйып коет, себеби ата-энесин жеп, жээрге эч нерсе калбай

калганда, таңдайын такылдатып калат деген. Бала колун төбөсүнө албайт, жаш туруп өлөт дешет. Ошондуктин илгери жаш өлгөн адамга “колу төбөсүндө кетти” деп ыйлашчу экен. Жаш баланын колун артына алышы да жетимчиликтин белгиси. Ырас, “Колун артына алып эле басып калыптыр” деп андай көрүнүштү бекерчиликке жоруп жүрөбүз. Бирок монголдордо эркектер антип ата-энесинин көзү өткөн соң гана, үй-бүлөнүн башчысы жана тиреги болуп калганда басышат. Мына ошондуктан аталары балдары колун аркасына алып басып калса: “Мени өлдү деп жатасыңбы, эмнеге колунду артыңа аласың?”, - деп ачуулангышат экен. Баланы эки колун сунуп көтөрбөйт, колду ичине имерип көтөр деп үйрөтөт. Себеби, чарчап калган баланы колду алга карай сунуп көтөрүп барып көргө коет. Өлүмдөн, анын белгисин көрсөткөн иш-аракеттен мындай чочулоонун себеби түшүнүктүү. Ажал, биринчиден, адамды кыйбас жакындарынан түбөлүккө ажыратып, кайгы-муңга салса, экинчиден, оор чыгымга учураткан, бул азыркы мезгилге чейин уланып келе жатат. Эл оозунда: “Өлүмдүн “Бардын малын чачам, жоктун абийирин ачам” деген анты бар экен” деп айтылып калган.

“Манаста” белгиленген өлүктү көмүүдөгү сакталып келген байыркы салттардын бири - сөөктү булгаарыга же кездемеге каптап, алыскы жерге алып барып көмүү болуп саналат. Эпосто Көкөтөйдүн гана сөөгү “чарайна менен чаптатылып, булгаары менен каптатылып” көмүлбөстөн, Манастын сөөгү дагы “супка салып оротуп, чарайна менен чаптатып, булгаары менен каптатып” көмүлөт. Маркумду көзү тирүүсүндө көрбөй калуу, аны менен коштошуп, топурак салбай калуу чоң өкүнүч болгон. Ага үлгүрбөй калгандар сөөктү эртерээк коюп салгандарга нааразычылыгын, таарынычын айткан. Маркум тирүү кезинде канчалык абройлуу же узак жашаган болсо, ошончолук аны тааныгандар, мамиле кылгандар да көп болгон. Алардын баары кыр-кырда көчүп-конуп жүргөндүктөн, сөөк коюуга өз мезгилинде үлгүрүп келе алган эмес. Ошондуктан сөөктү алар келгенче сактап туруу зарылдыгы туулган. XVI кылымдагы автор Сейфи Ала-Тоо кыргыздары өлгөн адамдын сөөгүн табытка салып, бийик жыгачка илип койгонун байкаган. Эгерде сөөктү алыс жерге алып барып көмүү керек болсо, ыңгайлуу учур келгиче убактысынча сактап койгон көмүүнүн бул түрү «аманат» деп аталган. Көкөтөй да кан болуп, элге таанылган адам, ошондуктан эл толук чогулмайынча көмбөй турууну эскертип жатат. Түшүндүрмөдө ыжык - үстү калканчылуу, жел тийбей турган сере - атайын жасалган салкын жай деп берилген. Мындай салкын жайда сөөктүн бузулбай, бир калыпта турушу түшүнүктүү. Көкөтөйдүн сөөгүн мына ошондой ыжыкта жалпы эл чогулуп келгенче (Манастын өзү отуз алты күндөн кийин барат) сактап туруп, анан гана көмүшөт. “Карынын сөзүн капка сакта, өлгөндө сөөгүн апта сакта” деген көөнө макалдын мааниси жогорудагыдай жагдайга барып такалаары анык. Ислам дининин шарты боюнча өлгөн адамды тез убакытта, анын денесинин жылуулугу кете электе көргө коюу керек. Кыргыздар мусулманчылыкты кабыл алганына жүздөгөн жылдар өтсө да өздөрүнүн тээ байыркы замандардагы салтын биротоло унутуп койгон жок: маркумдун сөөгү азыр да эки-үч күндөн кийин гана чыгарылат.

Кыргыздардын өлүктү өрттөгөн мезгили да тарыхтан маалым. Атактуу синолог, чыгыш изилдөөчү Н. Я. Бичуриндин эмгектеринде енисейлик кыргыздар жөнүндө: “Өлгөн кишини көмүүдө беттерин тытышпайт, сөөктү үч катар ороп ыйлашат. Андан кийин аны өрттөшөт, сөөгүн чогултуп бир жылдан кийин көмөт” деген маалымат берилген (Бичурин, 1950, б. 353). Кыргыздардын сөөк коюу салты маусулмандардын эрежесине ылайык иштелсе да, элдин эски ишенимдеринин элементтерин да өзүнө камтыйт. Элдик этнограф А. Акматалиев белгилегендей: “Кыргыздар өлүккө күн, нур көргөзгөн эмес. Биринчи көр казуу, аны кандай

казуу, өлүк ээсин ыраазы кылуу зарыл. Көрдү эркектер казышат. Жер белгиенет. Көрүстөнгө келип, көргө күрөк салаардын алдында жалпы арбактарга арнап куран окулат. Абалы чарасы казылат, казынага киши кирип-чыккандай оюлат. Эки адам менен кирип, өлүктү жайгаштыргандай кенен казуу - биздин элге гана таандын касиет” (Акматалиев, 1993, б. 75). Мындай салт “Сынган кылычта” да таасын чагылдырылган. Чыгармада Мадылды көргө койгон эпизоддо мындай делет: “Теңирберди гөрдүн казанагына түшүп, андан наркы ичине кирип, текшерип чыкты:

“ - Түзүк. Тирүүңдө үйүң кең болсун, өлгөндө көрүң кең болсун. Кең болуптур. Андан соң табытты чечишип өлүктүн бетин жабуу менен далдалап, алдынан Теңирберди акырын баш жагынан баштап алып:

-Бисм алла рахман рахим... Бисм алла рахман рахим...-деп, казанактан нары гөргө тарта баштады” (Касымбеков, 1990, б. 488).

Маркумга көр казуу эң сооптуу иштерден деп саналат. Аял кишинин күнөөсү көбүрөөк болот деген көз караштан улам ага көр казганда айбанын теренирээк казат. Көр казылып жатканын көрүп туруп башка жумуш жасаса, ошол иши арам болот деп коюшат. Мындан тирүүлөр үчүн жумуш эч качан бүтпөйт, көзү өткөн адамдын үй-бүлөсүнө көңүл айтып, маркумга топурак салуу эң маанилүү иш, парыз деп санаган көз караш байкалат. Сөөк койгону баргандар атайын идишке топурак салып, аны маркумдун башына, капталдарына төшөшөт. Казылган топурак көрдүн үстүнө үйүлөт. Кийин маркумдун мүрзөсүнө бата кылуу үчүн баргандар үйүлгөн топурактан бир кочуш алып айланасына чачып койсо, маркумдун да күнөөсү жеңилдейт деген ишеним бар. Негизи, бул ишенимден акыры жүрүп отуруп бейит жер менен жер болуп тегизделип, жоголуп кетиши керек деген ойду байкоого болот. Анткени, ислам дини боюнча жер Кудайга гана таандык, ал адамга убактылуу берилет деп саналат. Ошол түшүнүктөн улам бейиттин үстүн жыгач, темир менен кашаалап тосконго, дубал уруп коргондогонго да болбойт деп саналат. Бирок бул тыюуну кыргыздар көп деле көңүлгө ала беришпейт – айрым көрүстөндөр чакан шаарларды элестетет. Байыркы түрктөрдүн, биздин бабаларыбыздын мүрзөсүнүн үстүнө анын тирүүсүндөгү эң башкы душманынын айкелин тургузуу салты болгондугу белгилүү, турмуштагы «Досуңдун ким экендигин айтсаң, мен сенин ким экендигиңди айтып берем» эрежеси мында душманга карата белгиленген. Айкелдин ордуна беттери жылмаланып, маркумдун тирүүсүндө жасаган иштери жазылган көлөмдүү таштар да коюлган. Албетте, жогоруда сөз болгон белгилер белгилүү, эл башкарган адамдарга карата аткарылганын эстен чыгарбоо керек.

Сөөк коюуда сөзсүз аткарылуучу ырымдардын бири - бул топурак салуу. Өлүккө атайын барып топурак салуу тирүүлөрдүн моюнундагы парзы, өлүктү сыйлоо сапаты. Топурак салдыруу - өлүк ээсинин милдети. Бир ууч топурактты алып ар кими атап, дубалап салышат да “Топурагың торко болсун” деп айтышат. Бул ырымдын мааниси жазуучу эң сонун ачып берген: “Эки-үч кишилеп, өлүктү жатаар жайына киргизишти, кыбыланы беттентип, оң жамбашынан саал кыңкайтып боз топурактын үстүнө жаткырышты. Өлүктүн далысына өбөк кылып биртке топурак коюш керек. Ал топурак туугандардын бир уучтан салган топурагы болуш керек. Кулкиши этегин тосуп, эң оболу өзү бир ууч топурак салып, анан элдин жамырап катар туруп салган топурагын этегине чогултуп, гөргө күбүр эткизип төктү. Ушул топуракты өлүктүн далысына өбөк кылып коюшту. Туугандын алаканынын деми, туугандын кубаты ошол туңгуюк сиз жерде да сезилип турсун дегени белем?!” (Касымбеков, 1990, б. 488).

Ушундай себеби бар болгондуктан улгайган ата-энелер “Балдардын колунан топурак буюрсун” деп тилейт эмеспи.

Чыгармада аза күтүүгө тиешелүү кээ бир ырым-жырымдар камтылат. Алардын мааниси чечмелөө бир топ кыйынчылыкты жаратат, себеби, алар ислам дининин элибиздин кабыл алганга чейинки байыркы диндик түшүнүктөрү менен байланышкан. Мисалы, романда казатка кеткен Темир өлүп, аны угузган учурду алалы:

“... Айзааданы зайыптар үйгө алып киришти. Башына кара чүмкөп, терс каратып, чачын кардай жайып отурган кайненесинин катарына апкелишти. Келин эсине келе албады” (Касымбеков, 1990, б. 201).

Жогорудагы “чачын жоюу” түшүнүгү өлүккө аза тутууну билдирген. Илгерки кыргыздын салтында эри өлгөн аялдын өрүлгөн чачын жандырып жиберип, чачтарын самсалатып кое турган. Бул – ырым, салт. Өлгөн адамга кайгыруунун сырткы көрүнүшү болгон. Кыргыз аялдары ислам дининин жобосу боюнча чачын адамга көрсөтпөй жаап жүрүшү керек болгон. Исламдын бул жобосу канчалык катуу кармабасын, өлүк салтына келгенде аны колдонгон эмес. Бакытсыздын белгиси катары чачын самсаалатып, күндө үч убак эскерип кошуп отурган (Карасаев, 1982, б. 336).

Анимизмдин дагы бир белгисин тул салуу ырымынан жолуктурабыз. “Тул салуу” - байыркы замандан бери эле түрк элдеринин кээ бирлеринде, өлгөн эркектин кебетесине окшотуп жасалган тулку. Тулкуга өлгөн адамдын тебетейин, кийимин кийгизип, аялына кара тийгизип, тулга отургузуп коюп, бир жыл күнүнө үч убак ыйлаткан. Бул салт кыргыз элинде күчтүү болгон. Адамга окшотуп тулку жасоо өтө эле байыркы заманда болгон түрү бар. Кийинчерээк тулку жасабай эле, өлгөн адамдын кийимин төрдөгү ала баканга илип кое турган болгон. Көчкөндө өлгөн адамдын атына ээрин токуп, жетелеп жүрө турган. Мындай ырым өтө эле атактуу адамга иштелген (Карасаев, 1982, б. 336). “Сынган кылыч” романындагы элдик батыр Бекназар да белгилүү адам болгондуктан, анын сөөгүн коюуда ошол байыркы ырым иштелип жаткан: “Эң алдында төрт балбан жигит ийиндеп табыт көтөргөн. Туягына түшүрө кара тул жабылган баатырдын аргымагы наркескен кылыч кынсыз ээрдин кашына ийилген. Улам бири алмашып, улам бири талашып, табытты көптөп көтөрүшүп, баатырга эң акыркы кызматын кылышып, эң акыркы пенделик карызын өтөшүп, кары, жаш мөгдөп, бири-бирин этегин кармаган сыяктуу, уюктуу кумурсканын көчү сыяктуу сенделип, эл мөгдөп, бири-биринин этегин кармаган сыяктуу, уюктуу кумурсканын көчү сыяктуу сенделип, эл мөгдөп, жай чубап көк жашыл тоо этектеп өтүп баратты” (Касымбеков, 1990, б. 672). Баяндалган окуя 19-кылымдын этегинде болуп жаткандыктан сөөк коюуга байланышкан ырым-жырымдар өтө байыркы мезгилден өзгөрүлбөй келгенин көрөбүз. Дегеле көптөгөн ырымдардын ичинен сөөк коюуга байланышкан ырымдар өзүнүн туруктуулугу менен айырмаланган.

Азыр кыргыздар маркумду коюуда ислам дини менен кошо келген жол-жобону колдонорун белгилей кетүү керек. Бирок ошол эле учурда сөөк коюудагы салттар, эрежелер кыргыздардын көөнө көз караштары менен байланышкан ырым-жырымдар, ишенимдер менен коштолуп келерин да танууга болбойт. Алсак, ажал сааты жакындап калган адам жаны чыкпай, кыйнала берсе, аны бир нерсеге илинип жатат деп ойлошкон. Же жакын тууганын, же алыстагы бала-чакасын күтүп жатат деп, аларга кабар айттырган. Айрым бай адамдарды жыйнаган-терген дүнүйөсүнө илинип жатат деп, алардын баарын каткан жеринен алып чыгып, айланта жайып коюшкан. Тирүүсүндө адамдын канына забын болгон, башкача айтканда адам

өлтүргөн киши жаны чыгаарда аябай кыйналып, өтө кыйынчылык менен жан берет деген ишеним бар. Көзү өткөн адамды анын жакындары түнү менен тегеректеп, карап чыгышат. Маркумдун башына шам жагып коюшкан, тилибизде сакталып калган ачууланганда кекетүү иретинде “башыма чырак жаксаң да...” деп айтылчу сөз ушул салттын калдыгы болсо керек. Азыр шам-чырактын ордуна электр лампочкасы эле жагылып калган. Өлүк жаткан үйдө отургандардын бирөө чүчкүрүп жиберсе, жанында отургандардын бири аны муштуму менен төбөсүнө жеңил уруп-уруп койгон ырымы бар. Адатта көзү өткөн адамдын бетин жаап коюшат да, жакын тууган-уругу жоктоп өкүрүп, ыйлап келишкенде көрүп көңүлү суусун, ишенсин үчүн жүзүн ачып көрсөтүшөт. Балдарга өлгөн адамдын бетинен өөп коштошконго тыюу салган, антсе тиши түшүп калат деп коркуткан. Маркумду көргө коёрдо аны таза жууп туруп койгон. Сөөктү жууганга кирчүлөрдүн эң кичүүсү сууну таза идишке алып, жерге койбой көтөрүп келген. Келе жатканда идишти жерге коюп эс алса, дагы бир өлүм болот деп эскертишкен. Алып келген маалда суу жылытчу казан жуула элек болсо, жууп бүткөнгө чейин да жерге тийгизбей көтөрүп турат. Суу жылытуу үчүн саман, куурай сыяктууларды ырымы үчүн эле тутантып коёт, сууну ысытуу зарыл эмес. Казандагы сууга сөөмөйдү салып, текшерип да көрбөйт. Маркумду сууга алып жатканда сууну куйган адам сол колу менен куюп берет, сууну жаңы чайнек, жаңы чыны менен куят да, кийин аларды өзү алат. Эгерде маркум тирүүсүндө чагылган тийип өлгөн малдын этин жегенин билишсе, өлгөндөн кийин анын чачы менен тырмагын алып, өрттөп салышат. Мындай ырым аткарылбаса, ал көргө коюлгандан кийин 40 күнгө чейин (өлгөндүн карды жер астында кырк күндөн кийин жарылат деп коюшат) жамгыр токтобой коёт деген ишеним болгон.

Сөөк коюлгандан кийин “Кандай киши эле?” деген суроого катышкандардын баары оң жооп берип, жакшы киши экендигин белгилешет. “Сынган кылычта” белгиленгендей:

“ - Ушул учурда: - О, эл!.. – деп кайрылды элге Бекназар. – Биздин тууганыбыз Мадыл кандай киши эле?..

Абил бий озунуп:

Жакшы киши эле!.. – деп, салттын сөзүнө салттын жообун кылды.

Бекназар:

О, эл! Тууганыбыз Мадыл кандай киши эле?...

Эл дүңгүрөп жооп беришти:

Жакшы киши эле! Жакшы киши эле!

Бекназар үчүнчү жолу сурады. Эл жабыла жооп кылды” (Касымбек, 1998, б. 441).

Маркум тирүүсүндө кандай гана болбосун, аны жакшы деп сыпаттоо зарыл шарттардан. Себеби, кандай чындык айтылбасын, анын көз жумган кишиге пайдасы жок, жакшы деген сөз анын артында калган тирүүлөргө керек. Аркы дүйнөгө барган кезде адамдын тирүүсүндө кылган бардык күнөөлөрү кечирилсе да, карызы кечилбейт деген ишенимден улам элден маркумдун кимден карызы бар экендигин сурап, аны төлөп берүүнү балдары же жакын туугандары моюнуна алат. Бекназар баатыр муну бала кезден көрүп чоңойгон. Андыктан романда: “...Ушундан соң ал элге салттын экинчи суроосун сурап кайрылды:

О, эл! Менин тууганым Мадылда кимдин аласасы бар? Айткыла, мойнуна карыз болуп кетпесин, айткыла... Арты куру эмес, туугандары биз барбыз, кутулабыз...

Бу өлгөндүн ыманын тазартуу. Мындай учурда салт боюнча аласасы барлар аласасын айтышат, гөр үстүндө кечкиси келсе кечип коюшат. Жок болсо жоктугун жарыя айтышат. Бекназар үч кайрып сурады.

Жок! Жок! Эч кимибиздин аласабыз жок, Мадылда!.. – деп, эл жамырап жооп кылышты. Бекназар: - О, эл! Мадылга бересеңер барбы? Айткыла, мойнуңарга карыз болуп кала бербесин...

Жок! Деди эл. – Жок, бересебиз да жок...” (Касымбек, 1998, б. 441-442).

Дал ушул жерден Абил бий Мадылдын тору кашка атын Домбу үстүнө ысык аркан чырматып жиберип, кулан чаар ат кылып, карөзгөйлүк менен тартып алганын айтып, Тултемирди жарга такаганда, ал: “ - Тууганым да гөрүндө тынч жатсын... Менин да кулагым тынч жүрсүн...” деп атын кайтарып берет (Касымбек, 1998, б. 441-442). Демек, маркумга бересеси барлардын да кайтарып бериши зарыл шарттардан экенин көрөбүз. Сөөк коюу үчүн бейитке баргандар кайтканда артына кылчайбай кайгышы шарт, антсе дагы өлүм болот деп чочулашат.

Жыйынтыктоо

Кыскача жыйынтыктай келсек, кыргыздардын маркумду узатуу салты бүгүнкү күндө ислам дининин шарты менен аткарылып, ошол эле учурда сырттан байкала бербеген байыркы ырым-жырымдар, ишенимдер менен коштолуп отурат. Сөөк коюу салттары абдан консервативдүү деп саналып, алар маркумду тирүүлөрдөн бөлүп, жерге жашыруу менен гана чектелбей, элдин жашоо, өмүр, адамдын тирүүлүктөгү милдеттери, өлүм, аркы дүйнө тууралуу философиялык көз караштарын, дүйнө таануусун да камтып тургандыгы менен баалуу. Аларды биз белгилеп кеткендердин гана деңгээлинде сөз кылуу мүмкүн эмес экендигин, атайын, тереңирээк изилдөө жумуштары зарыл экендигин эскерте кеткибиз келет.

Пайдаланылган адабияттар

Абдумухамед кызы Н. (2023). Т. Касымбековдун “Баскын” романындагы адам жана коом маселеси. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (4), 141-149. DOI: https://doi.org/10.52754/16948610_2023_4_15. EDN: ZOHNSU.

Акматалиев, А. (1993). *Баба салты, эне адеби*. Бишкек: Баласагын.

Бичурин, Н.Я. (1950). *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. Том 1. Москва-Ленинград: Изд-во Акад. наук СССР.

Динчер, Мехмед Али. (2010). *Т.Касымбековдун чыгармаларында “өмүр” жана “өлүм” концепти (кыргыз жана түрк тилдеринин материалдарында)*. (Кандидаттык диссертация). Бишкек: Бишкек гуманитардык университети.

Задабаева, Г.Э. (2007). *Төлөгөн Касымбековдун чыгармаларында фразеологизмдер*. (Кандидаттык диссертация). Жалал-Абад: Жалал-Абад мамлекеттик университети.

Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр*. Фрунзе: Кыргызстан.

Касымбеков, Т. (1990). *Эки томдук тандалган чыгармалар*. 1-т. Фрунзе: Кыргызстан.

Касымбеков, Т. (1990). *Эки томдук тандалган чыгармалар*. 2-т. Фрунзе: Кыргызстан.

Касымбеков, Т. (1998). *Сынган кылыч: Тарыхый роман*. Бишкек: Кыргызстан.

Кошматова, Ж.. (2011). *Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы терс эмоцияны туюнткан тилдик бирдиктердин семантикалык топтору*. (Кандидаттык диссертация). Бишкек.

Манас. 1-к. (1978). (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча). Фрунзе: Кыргызстан.

Манас. II китеп. (1986). (С. Каралаевдин вар. боюнча). Фрунзе: “Кыргызстан”.

Мурзакметов, А. (2014). *Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары*. Ош: Кагаз ресурстары.

Раимбердиева З.С. & Маматова А. (2021). Төлөгөн Касымбековдун “Сынган кылыч” тарыхый романында кездешкен диний түшүнүктөрдүн адеп-ыймандык маанисин окутуунун ыкмалары. *Вестник Ошского государственного университета*, Vol. 2, No. 4, сс. 437-442. DOI: 10.52754/16947452_2021_2_4_437. EDN: SYDZYF.